

Ђорђе Деспић

СТРАДАЊА МЛАДОГ ВЕРТЕРА Ј. В. ГЕТЕА И *ВЕРТЕР*
Л. ЛАЗАРЕВИЋА У СВЕТЛУ ИНТЕРТЕКСТУАЛНИХ ВЕЗА

У савременој мисли о књижевности, довођење у везу настанка књижевног дела са „божанским надахнућем” одавно је превазиђено. Овакво романтичарско схватање књижевног стваралаштва у „хипу” генијалности, замењено је тежњом ка одговорном и продубљеном промишљању самог стваралачког чина. То је довело до експанзије како естетичких теорија, тако и различитих теоријских концепција — књижевних манифеста, који су били утемељени на схватању стваралаштва као свесне манифестације и креације људског духа. Другим речима, за књижевно стваралаштво бива све пресуднија условљеност не „божанском инспирацијом”, већ читавим низом разноликих књижевних, али и ванкњижевних чинилаца. Иако ове последње нипошто не треба занемарити, наглашенији значај имају они „импулси” који извиру из живота саме књижевности, и који су одређени дометом развоја теоријске мисли, околностима владајућих жанровских конвенција, књижевно-историјским контекстом, итд.

У том смислу, постструктуралистичко поимање књижевности огледа се у виђењу да не постоји књижевни текст који није у односу са другим текстовима, тј. да није успостављен кроз читалачку праксу. Посезање за другим текстовима различито је оправдавано: било као прибављање ауторитетног алибија за интенцију властитог дела, било као облик пародичног или полемичног односа према традицији. Кроз историју књижевности могу се пронаћи и бројни и чувени примери експлицитног или имплицитног навођења омиљене лектире, у мање или више функционалним облицима. Сведоци смо да у постмодерном добу, због схватања да је све већ једном речено, читалачка свест бива све израженије испољавана кроз интертекстуални поступак *читаности*, или такву технику као што је *колаж*.

На тај начин свако данашње проучавање књижевног текста подразумева пажљиво *читање њихових читаности*. У интертекстуалном проучавању *читаности* постаје колико велика, толико и интригантна тема, јер се у њеном средишту скрива семе живота *књижевног шела*. Како ће те интертекстуалне везе функционисати, зависиће од новог кон-

текста у којем ће се наћи преузети текст, тј. од поетике самог аутора и интенције дела. У овом раду ћемо покушати да преко различитих интертекстуалних веза присутних у приповеци Лазе Лазаревића правилније схватимо однос који је српски писац имао према Гетеовом делу, али и да можда другачије осветлимо мотивисаност Јанковог лика преко његове улоге *имплицитно* (В. Изер) читаоца Гетеовог дела. Отвара нам се, тако, простор двоструког читања али неједнаког по статусу, јер друго извире из првог. У датој логици ствари, тежићемо да у такво *сирално читање* поступно продиремо и, држећи се текста, аргументовано покажемо пажљиву изградњу Јанковог лика која предодређује необичне осцилације о односу према Гетеовом јунаку.

I

Већ је у наслову приповетке *Вертер* Лазе Лазаревића¹ садржана једна моћна реминисценција. Наслов призива у сећање чувено Гетеово дело *Страдања младог Вертера*,² чиме се постиже један додатни/срачунати ефект на рецепцију текста: са читањем непрестано струји и нит неизвесности и ишчекивања у каквом ће се дијалогичном облику и смислу актуализовати Гетеов текст. Значењска „дијалогичност” наслова и текста не може условити вредност дела, али се овај однос не може ни пренебрегнути, поготову ако је у наслову поред фигуративне сажетости дато и зрачење моћне интертекстуалне референце. Тако се наш *видокруг очекивања* (Х. Р. Јаус) усложњава, а рецепција дела бива „обазривија”, али и нестрпљивија у жељи да се открије тајна саме књижевности: њена природа *иманентно* постојања и развика³. Контуре фиктивног света се назире, али тај наговештај пре прикрива загонетност него што је расветљава. Створена је извесна рецептивна напетост која од текста ствара једно поље *жеље*: доживети/осетити *задовољство у тексту* (Р. Барт) путем *сјајања* два

¹ Лаза Лазаревић: *Приповетке*, Светови, Нови Сад 1991.

² Јохан Волфганг Гете: *Страдања младог Вертера*, Просвета, Београд 1975, прев. Исидора Секулић.

³ Гетеова *Страдања...* очигледно су инспирисала и великог немачког писца Томаса Мана. Његово дело *Лота у Вајмару* у романескном облику даје један историјски веродостојан сусрет, и то сусрет између Шарлоте и Гетеа који се у Вајмару одиграо четири и по деценије након њиховог последњег сусрета, а који је и био непосредан повод *Страдања...* Манов роман као да у микроразмери даје сам принцип књижевног стваралаштва, али и деловања књижевности. Јер, да *Страдања...* нису никада написана ни Манов роман не би постојао. Његов роман доказује потребу за допуњавањем другог дела, за дијалогом са традицијом, чиме литература оправдава своју репутацију виталног феномена. Кроз дијалог текстова функционише и сама природа књижевности: дело бива духовно „испровоцирано”, с тим, да ни „провокатор” не остаје заувек „безбедан” јер бива осветљен новим интертекстуалним везама, чиме се његов статус, у књижевно-историјском контексту, макар и незнатно, мења. Манова Лота ће, нпр., у свом евоцирању прошлости попунити извесна *празна места* (В. Изер) из Гетеовог текста, значењски нијансирајући, тако, на нов начин, идеализовану слику Гетеове Лоте.

различита текстовна ентитета. Рецепцијска „подлога”, тако, није састављена само од конвенција једног жанра, у овом случају српске реалистичке приповетке деветнаестог столећа, већ је *видокружје очекивања* сложенији зрачењем насловне интертекстуалне референце.

Прво актуализовање Гетеовог текста јавља се у алузивном предосећању основне фабуларне ситуације из хипотекста: када Јанко из прикрајка узбуђено посматра долазак кочије са Маријом и Младеном. Иако приповедач неко време скрива од читаоца природу односа између неименованог господина из кочије и Марије, наша књижевна/читалачка свест готово аутоматски удвостручује *означено*. Примарни текст, на овом месту, на литерарно-волшебан начин призива у сећање односе унутар судбоносног троугла из секундарног текста између Вертера, Лоте и Алберта. Овome, међутим, треба додати и опис и карактеризацију Јанка која је дата непосредно раније чиме се проблематика која подсећа, *реминисценцира* на основну релациону ситуацију карактеристичну за Гетеово дело, још израженије истиче:

(...) у (Јанковим) очима као да се читаше нека наивност и чежња. То се виђа на људима сасвим младим који још нису покварени „светским лукавством” (...) *што беше човек са широким грудима и тесним цицелама*.

(стр. 96, курсив Ђ. Д.)

У читаочевој свести се полако конституише лик за који се све слободније може рећи да припада нежним, осетљивим душама. Са оваквом сензибилном особеношћу, Јанко у нашој свести све чвршће заузима позицију трагичне вертеровске предодређености. Његова појава која из прикрајка узбуђено посматра новопридошлу женску особу изузетне лепоте, као да исцртава како познату релациону схему љубавног троугла из Гетеовог романа, тако и чувену трагичну конвенцију њене нерешивости.

Па ипак, не можемо а да не осетимо присуство ироније (означили смо је курсивом у цитираном тексту) у приповедачевом приказивању Јанка. Увођењем ове стилске фигуре наша рецепција препознаје одређену врсту *померености* која се успоставља у односу између два текста. Хипотекст нема више улогу ауторитета, већ се у семантички однос Лазиног према Гетеовом *Вертеру* постепено уводи интертекстуални поступак пародије, тј. обрнуте стилизације. Лаза Лазаревић се, тако, као креативан стваралац, определио за модеран поступак којим се уместо препознавања/илустрације остварује ново виђење/илуминација.⁴ Овде се, међутим, неизбежно поставља питање о књижевним епохама којима су Ј. В. Гете и Лаза Лазаревић припада-

⁴ Опозитне појмове *илустрација—илуминација*, на трагу термина В. Шкловског *препознавање—ново виђење*, увела је Дубравка Ораић Толић. Види: *Теорија цицајности*, ГЗХ, Загреб, 1990.

ли, али и оно о жанровским конвенцијама у оквиру којих су остварили своја дела.

Велики немачки писац је сходно поетици сентиментализма, која је представљала отклон од владавине рационалног, обликовао свог јунака и атмосферу у роману у духу наглашене емоционалности и субјективности. Из тежње за приказивањем унутрашњег живота и непосредног сликања доживљеног логично ће произаћи и адекватна жанровска форма романа у писмима. Гете ће посегнути за писмом као оним обликом „документа душе” помоћу којег се може што верније, путем исповедног тона, представити осетљивост једног бића, тј. сва његова *илаховијост и бујност*⁵. Лаза Лазаревић се, међутим, у складу са теоријском концепцијом своје епохе, опредељује за приповетку као карактеристичан књижевни жанр српског реализма. Функција реалистичког приказивања у књижевности више је гносеолошка него аксиолошка, али се ова друга димензија нипошто не сме занемарити. Оне се, штавише, тешко могу јасно раздвојити, јер се спознаја, тј. значење приказаног не може одвојити од вредновања. У супротном, изгубио би се резултат срастања ове две функције, а то је *смисао* књижевног дела. Он постоји једино у споју значења и вредновања. Будући да нам се историја књижевности представља као непрестано смењивање доминантних елемената, у реализму су јасно видљиви знаци критичности према оним елементима који су били садржани у књижевним делима сентиментализма, предромантизма и романтизма. У том смислу, присуство ироније у опису и карактеризацији Јанка не би требало да чуди. Критикујући сентименталност и супротстављајући јој српску патријархалну културу, Лаза Лазаревић поступа у складу са идејама Светозара Марковића, програмским утемељитељем српског реализма. У времену где срце и осећања не диктирају више *дух епохе*, вертеровска душа не може проћи „некажњено”.

Колико се, дакле, преко поменутих реминисценција препознаје Гетеов текст, толико се уношењем ироније онеобичава његово актуализовање. Јанко свакако *иодсећа* на Вертера, али се ипак јавља одређено, стилским средством изазвано, предосећање његове зачудне судбине.

II

У литератури је примећен значај уводног ироничног карактерисања Јанка које ће управо утицати на његову судбину и ток приповетке уопште. Рајнхард Лауер је, нпр., бавећи се интертекстуалном интерпретацијом *Вертера*, уочио припремљену мотивацију за Јанко-

⁵ Један од више могућих превода немачког *Sturm und Drang* периода, коме је Гете својим младачким ремек-делом припадао.

во *проживљавање лијтературе*⁶, а које бисмо лако могли промовисати за *spiritus movens* Лазине приповетке. Та мотивација углавном је у вези са Јанковим односом према одређеним књижевним делима која је снажно доживео али није имао услова да их и *проживи*.

„(...) Страсно је читао Виктора Хига и одушевљено говорио о њему, а у себи чезнуо за романским јунаштвом! (...) и како млади људи што год читају апликују на се, то се и он једном бављаше мишљу, да обуче гвоздене ципеле, па да иде по свету тражити свој идеал, као што је то у некакој књизи за некога читао. (...) Срећом из француских романа заборавио је браколомство, а запамтио част и славу.”

(стр. 96.)

У оваквој Јанковој рецепцији књижевних дела не постоји разлика између естетског и практичног става. Лазин јунак не поседује књижевну већ само језичку компетенцију из које произилази дословно читање Игоа и Сервантеса⁷. На тај начин, књижевност губи значај оплемењујуће вредности за живот, те постаје сирова идентификација са практичним консеквенцама. Тиме се ступа на критично рецепцијско тло јер естетска функција уметничког дела потпуно промашује. Уметнички текст превазилази своју суштину и постаје каталошки низ снажних корективних деловања. Ослобођена естетске димензије, рецепција књижевног дела постаје девијантна и потенцијални извор стварне опасности⁸.

Постепено увиђамо, међутим, да се код Јанка, који је доста комично приказан, таква врста опасности све слабије сугерише/наговештава као реално остварљива могућност. Лик Јанка све мање наликује свом *ипралику*. У том смислу разоткривајуће делује говор свести

⁶ Рајнхард Лауер: *Поновно реалистичко пријоведање већ познатих тема и „проживљена лијтература”*. Ка интeртекстуалној интeрпретацији „Вершера” Л. Лазаревића, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, књига XXXIX, свеска 1/1991. Између осталог Р. Лауер испитује четвороструко јављање Гетеовог текста: I — фабуларна сличност; II — приповедачева парафраза целог романа; III — Јанково, и IV — Младеново читање *Страдања младог Вершера*.

⁷ Занимљиво је да се Јанко поистовећује са оним јунацима из светске књижевности за које је карактеристична и улога читаоца, те да прочитана литература представља основу њихове мотивације. Ако бисмо под појмовима *браколомство*, односно, *част и слава*, у *француским романима*, подразумевали алузију на Стендала и Флобера, онда би се број „узорних” јунака повећао: код Дон Кихота, Жилијена Сорела и Еме Бовари, испоставило се да је читање литературе био чин егзистенцијалног ризика, с тим да је у ова последња два примера оно било узрок и етичког ишчашења. Иако је осветљен реминисценцијом на Гетеово дело, Јанков лик ће са одмицањем приповедања све поузданије губити ореол „озбиљног” јунака, не заслужујући да по „квалитету” делања настави наведени низ ликова.

⁸ У свом раду „Апелативна структура текстова”, Волфганг Изер се бави односом интенције књижевног текста према читаочевом искуству: „Животне ситуације су увек реалне, док су књижевни текстови функционални; отуда се они морају утемељити у процесу читања, а не у стварном свету”. (У зборнику *Теорија рецејције у науци о књижевности*, Нолит, Београд, 1978.)

код Лазиног јунака, који не може бити другачије пропраћен до са смешком на уснама:

„(...) 'онај човек тек не може бити нико други до њен муж'! И од тога се тако уплаши и збуни да најпре поче гледати по својим стварима и мислити да бежи зором, а после поче смишљати како ће се пред њом понашати. Чак упали свећу, стаде пред малено огледалце на столу и покушаваше да се равнодушно и учтиво смеши (...)

(...) заспати му се никако не даде. (...) Стаде скакати мислима с једног краја на други. Мишљаше на матер, у зеленој шамији, како меси питу. (...) Онда на силу одведе мисли на Стевана Аничиног, како се дави у Сави и преврће очима; (...) После му паде на памет како је једанпут ишао преко кречане и таман што је прешао даску, а она се опучи и паде, и страшно га стаде мучити мисао: шта би било да је се даска раније опучила, и како би се сав испекао, па можебити и умро.

Све залуд! И кад се сан прикраде, Марија тако фуриозно здере онај вео под којим се склапају очи, испружају ноге и зева, да Јанко *савим љућиићо* не хтеде *баш нишћа више мислићи*.

(стр. 101—102, први курзив Ђ. Д.)

Препознавши у лепој госпођи из кочије своју дечачку симпатију, Јанкове мисли и осећања као да се настављају на оном месту на ком су се прекинула пре добрих петнаестак година. Лаза нам мајсторски црта Јанково лако заљубљиво али и инфантилно стање свести које је остало на старом искуственом нивоу, чиме је омогућено да Јанко настави своју дечачку причу. Код Јанка се поново рађа заљубљеност која постепено постаје све ироничнија и карикатуралнија. При томе нас иронија занима првенствено као „подлога” на којој ће убрзо израсти оно „проживљавање литературе”:

„Нигде да нађе мира! Лешкари на кревету, тури руку преко очију, па сања, сања. Онда уједанпут скочи, па по сто пут прође собу тамо и амо. После опет легне на кревет (...) Замишља како би му било да га помилује руком по усијаном челу, како би се он тада топио, како јој не би ништа говорио, *само би узео крај њене хаљине, ња би га љубио... аја, не би га љубио... наслонио би га себи на образ... њену би руку наслонио на образ... само би је мало додирнуо уснама. Ако би га она љубила, он би... шћта би он радио?... Он би казао: хвала, хвала!... Не! Не би нишћа казао... умро би, да, умро би — што је најлејше!*”

(стр. 117—118)

Завршне речи из цитата, које смо означили курзивом, чине нам се нарочито занимљивим. Оне поред тога што својом ироничношћу удаљавају Јанка од Гетеовог Вертера, указују и на једну битну особину Лазиног јунака, а то је поступање, тачније, премишљање у складу са утицајем лектире. Уколико се присетимо цитираног текста са 96. стране, приметимо да нам свезнајући приповедач казује да је Јанко „чезнуо за романским јунаштвом”, „запамтио част и славу”, „апли-

ковао на се што год је читао”, итд. Овакво карактерисање посредује битну информацију о Јанковом снажном доживљавању књижевних дела. По среди је делимична идентификација са њиховим јунацима, али само у домену жеље или маште. Уколико сада погледамо поново управо цитирани део текста (са стране 117—118), приметимо да маштање које доживљава/проживљава Јанко сво врви од ироније. Његово маштање не само да проблематизује наше поимање чежњивог маштања испуњеног емоцијама, већ готово да нема ни трага од спонтаног или аутентичног *субјекатског* тока свести. Али зато има обиље премишљања које тражи најадекватнију слику у машти. Паузе у току свести, тј. говор белина пре нам даје до знања да се у Јанковој свести/психи одвија процес прилагођавања *присвојеног ишчишћеног* својој ситуацији. Будући да нас је приповедач раније већ упознао са Јанковим љубавним животом („Беше већ загазио у доба мужанства не сркнувши из чаше љубави (...)”, стр. 96), што је у инфантилном раду свести касније и непосредније приказано (цитат са стране 101—102), Лазин јунак слике и решења за своје маштање може црпсти једино из ризнице меморисаних *заводљивих* текстова, који функционишу као компензација за његове животне празнине. Он као да у машти врши одабир оних места из лектире која треба да што снажније изазову илузију заљубљености. Једноставно, вишак литерарне свести који је овде, и на још неким местима, присутан спречава нас да Јанкову заљубљеност схватимо као аутентичну, као што је то случај са Гетеовим Вертером. Уколико горе цитирани текст суочимо са текстом једног Вертеровог писма од 14-ог децембра, разлика у љубавном *проживљају* биће очигледно истакнута:

„Ове ноћи! Дршћем док говорим, држао сам је у наручју, чврсто притиснуту на груди, и засипао сам јој у љубави рашаптане усне пољупцима безбројним; моје очи су пливале у заносу њених.”

(стр. 127)

Отуда изгледа неубедљив исказ Р. Лауера да је Јанково маштање (које смо цитирали са стране 117—118) „најчистији вертерски *affetuos*”⁹, и даље: „Овај опис Јанковог душевног стања показује велике сличности са Вертеровим записима у облику писама (...). Тек сада, пошто се Јанко већ налази у вертеровском стању (...)”¹⁰, итд. Текст нам, међутим, не пружа довољно аргументованих елемената било за тезу о аутентичној Јанковој љубави, било за његово вертеровско стање свести, а као што то Р. Лауер тврди у својој 57. фусноти: „(...) Јанкова љубав није никаква илузија већ искрено и племенито осећање (...)”.

⁹ Р. Лауер, наведени изворник, стр. 28.

¹⁰ Исто, стр. 28—29.

Управо на овом месту постаје од нарочите важности један детаљ којем ми до сада нисмо посветили пажњу, а који је промакао Р. Лауеру. Он ће нам помоћи да заокружимо наше схватање о карактеру не *љубави*, већ заљубљености Лазиног јунака, али и да потпуније сагледамо природу његовог поступања како бисмо исправније разумели цео даљи ток приповетке. Детаљ припада оном низу карактерисања Јанковог лика који смо већ цитирали са 96. стране, и гласи:

„Беше већ загазио у доба мужанства не сркнувши из чаше љубави, осим *што* од једне *ситнице* из *детињства* често *пошезаше* да начини, по свима прописима Лемкеовим, *идилску љубав*”

(курзив Ђ. Д.)

Иако приповедач ту „ситницу из детињства” ни на једном месту дословно не изједначава са причом о Јанковом дечачком заљубљеништву у Марију, логика реалистичког књижевног поступка и мотивацијска законитост књижевног дела наводе нас на баш такву претпоставку: приповедач ће Јанковом евоцирању усмена на дечачку заљубљеност посветити довољно простора и пажње да би се „ситница из детињства” односила управо на Марију. Цитирани одломак функционише као одређени *модел* на основу којег препознајемо Јанков *инфантилан* психолошки профил. Ми у овом примеру видимо пре *аутомајизам* једне незреле свести која нарцисоидно покушава да заосталу представу о „љубави” из дечачких дана анимира. Овим цитатом заокружује се Јанкова психолошка карактеризација, али и свеукупна мотивација делања, чиме се баца битно другачије светло на схватање Р. Лауера по којем Лазин јунак гаји „искрену љубав”, а на крају приповетке делује „недовољно мотивисано”¹¹.

Приповедач у Лазиној приповеци поред наведених имплицитних негирања и експлицитно наглашава Јанков љубавни илузионизам:

„(...) предаде се, као што он (Јанко) мишљаше, *дубокој сјудији о живоју*, а у *самој сјвари* сасвим *илијској љубави*.”

(стр. 109, други курзив Ђ. Д.)

На тај начин, Јанкову заљубљеност заиста можемо назвати *илузионистичком* у правом смислу те речи, а не у термиолошком значењу, као што то Р. Лауер чини. С друге стране, техника приповедања у Гетеовом роману, било да је у првом или трећем лицу, непрестано доказује снагу и аутентичност не заљубљености, већ истинске и судбоносне љубави. Уместо навођења читавог низа те мотивске варијабилности који би „документовао” изворност Вертерове љубави

¹¹ Исто, стр. 30.

према Лоти, навешћемо један *литерарни* доказ о изворности и доследности његове љубавне судбине. У питању је мотив Вертерове лектире која функционише као избор по сродности. У жеку трајања његове срећне љубави према Лоти и ентузијастичког и хармоничког односа према свету, Вертер чита Хомерову „Одисеју”, уживајући у патријархалном и архаичном сликању живота. Када, међутим, постане свестан немогућности идиличног остварења своје љубави према Лоти, његово омиљено штиво постаје Осидан, „препричавање пораза, мрака, очаја, (...) свет искидан и расејан”.¹²

Карактерисање Јанковог лика до момента његовог имплицитног читања *Сирадања...*, свеукупно може бити означено као емоционално и психолошки незрело. Иза такве уводне мотивације свога лика крије се, условно речено, читање самог аутора „Вертера”. Тежећи пародичном односу, наиме, Лази је био потребан такав особени лик који ће већ у основама свог приступа читању бити извргнут подсмеху. Гетеов текст ће у „делокругу” Јанкове већ уочене инфантилне психолошке мотивације, престати да буде извор потенцијалне опасности. Да је Лази Лазаревићу стало до вредносне дисквалификације Гетеовог дела види се и из чињенице да није био потпуно неутралан, тј. објективан приповедач. Томе у прилог сведочи пародична интенција дела као таква, али и неки пристрасни упливи у виду критичких коментара:

„Он (Јанко) поново прочита она места *себичне* философије где се без икакве резерве патницима обећава награда *шамо горе*.”

(стр. 120, први курзив Ђ. Д.)

Не можемо се отети утиску да су овакве пристрасне интервенције биле под снажним утицајем како идеја Светозара Марковића о дидактичној функцији књижевности, тако и страха пред бројним трагичним судбинама емпиријских читалаца *Сирадања...* с краја 18. столећа. Треба, међутим, нагласити да и Гетеово дело представља осуду вертеризма, што многи читаоци нису били у стању да препознају. Да ли, у том случају, приповедачева пристрасност, коју смо означили курзивом, сврстава и Л. Лазаревића у ред *некомјетентних* читалаца, или, пак, у ред *комјетентних* поборника друштвено ангажоване литературе? Другим речима, да ли из приповедачевих коментара излази на видело читалачка пракса самог Л. Лазаревића, или је у питању враћање *дуза* духу епохе? Нека за сада ова енигма остане неодгонетнута.

¹² Лајонел Трилинг: *Искреност и аутентичност*, Нолит, Београд 1990, стр. 76.

III

Досадашње излагање представљало је неопходан корак у смислу наглашавања квалитативних разлика у компаративном односу који се може успоставити између Лазиног Јанка и Гетеовог Вертера. При том он представља и неопходан предуслов како би се што правилније схватиле оне јасније (али и даље имплицитне¹³) интертекстуалне везе између *Вертера* и *Сћрадања младог Вертера* која долазе до изражаја тек у другом делу Лазине приповетке.

Овога пута непосредно се сусрећемо са Јанком као имплицитним читаоцем чувеног Гетеовог дела. Р. Лауер је исправно приметио да иза „дистанцираног, дезилузионарног поновног приповедања (*Сћрадања младог Вертера*)”¹⁴ (које је дато у форми најсажетијег парафразирања садржине), долази до битно другачијег читања истог дела од стране самог Јанка. Његов степен снажног доживљавања *Сћрадања...* одговара оном, нама сада познатом, приповедачевом опису читања и проживљавања литературе:

„Већ на првим странама Јанко виде да је и он сам Вертер, и при свакој сцени у књизи, тражаше какву сличну ситницу из свог живота. Вертерова јадиковања за само га срце уједаху, и он му у памети стискаваше руку, која је већ давно на небу с Лотом заједно. Све, све му се допадаше, и у свему он виђаше себе. (...) И њему је као и Вертеру, најмилији онај писац у коме он налази свој свет и где је све налик на живот читаочев. А у Вертеру је све тако налик на Јанка,” итд.

(стр. 119—120)

Овде, међутим, треба нагласити једну битну особину којом се одликује Јанков тип читања, тј. проживљавања *Сћрадања младог Вертера*. У питању је важна нијанса у читалачком доживљају која одређује мотивисаност Јанковог понашања на крају приповетке. Р. Лауер тврди да је по среди „емфатичка, безрезервна идентификација Јанкова са Вертером”¹⁵, што је тачно уколико се посматра једино горе цитирани део текста. Али након ове „безрезервне идентификације” налазе делови текста који доводе у питање такво поимање Јанковог читања. Нас у овом случају занимају управо они делови који следе непосредно након престанка Јанковог *чина* читања:

„И управо не тражећи никаква даља разлога, он се опријатељи са смрћу. И онај неразумљиви тренутак у коме се престаје живети *шако* *иријаше* његовој сањалачкој *иријоди*, да га готово са нестрпљењем чека-

¹³ У *Теорији читалачности* (стр. 14.) Д. О. Толић разликује имплицитне и експлицитне интертекстуалне везе. Алузија, реминисценција, стилизација и пародија припадају првој, а цитат другој врсти интертекстуалног повезивања.

¹⁴ Р. Лауер, наведени изворник, стр. 21.

¹⁵ Исто, стр. 22.

ше. *Слајко му би кад њомишљаще* како ће она можда на његово, већ једном као мрамор хладно чело, притиснути свој угрејан пољубац. (...) Читање се продужило и сутра до подне, а после подне Јанко већ поче *њо њројису* уређивати своје ствари, писати писма, и међу њима једно сасвим велико, у виду дневника, а намењено Марији. *Нарочитњо уживаще у својој мирноћи*, а под мирноћом он зваше оно глумачко навлачење осмејка или мрштина на своје лице, иако је унутра у души увијао се као црв.”

(стр. 120—121, курзив Ђ. Д.)

У чему се састоји поступак Лазе Лазаревића који уводи наизглед невидљиву нијансираност у Јанковом читању, али из чега суптилно зрачи интенција дела? Наша пажња усредсређена је на оне текстуалне делове које смо означили курзивом. Одмах пада у очи да ти делови посредују информацију о, додуше, невеликој али сасвим довољној количини свести која је присутна код Јанка. Тиме се његова идентификација са имагинативном Вертеровом судбином само усложњава, и не чини се онако јасно „безрезервном”. Термин Р. Лауера не може опстати јер га само присуство свести поништава, а сама читалачка идентификација није сводива једино на *чин* читања већ и на време које наступа непосредно након завршетка читања. У супротном би се читалачка активност изједначила са чисто техничком делатношћу којој је страна комплексност и богатство рецепцијског процеса. Бавећи се типовима идентификација у својој књизи „Естетика рецепције”, Х. Р. Јаус нас подсећа да је естетичко искуство садржано из два слоја: *њредрефлексивноњ* и *рефлексивноњ*.¹⁶ Цитат из *Верњера* са стране 119—120, који непосредно приказује Јанков читалачки доживљај, имао би све предуслове за доживљај *кањтарзичкоњ* типа идентификације. Јанко као читалац налази у Вертеровој имагинативној и егземпларној судбини задовољство, што је корак од ослобођености душе, тј. од прочишћења. Али уместо катарзе наилази нешто што „очуђује”:

„(...) (Јанко) као да види боно и бледо Вертерово лице, које као да му значајно клима главом: *Тако, њако, брајњац, ми смо јадни сиротњани! Љубимо, али њуђе жене; њоњњени смо, ња зањо њреба да умремо! Оди!*

— Здраво, здраво ми буди, побратиме! — поклицаваше Јанко у себи. — Скоро ћемо се видети!”

(стр. 120)

Катарзичка идентификација се губи јер више у свести не постоји „хијатус између естетичког става и моралне праксе”¹⁷, већ он бива превазиђен спремношћу на дела која произилазе из солидарног сажаљења. Да би постојала потпуна катарзичка идентификација недо-

¹⁶ Х. Р. Јаус: *Естетика рецепције*, Нолит, Београд 1978. За нас је у овом раду нарочито занимљиво последње поглавље под насловом „Негативност и идентификација”.

¹⁷ Исто, стр. 447.

стаје онај рефлексивни слој естетичког искуства, када се читалац, судећи, окреће своме примарном естетичком опажању. На тај начин Јанко не задовољава основне услове *просвећеног читања* будући да из идентификације не прелази у рефлексiju. Сада јасније видимо недостатак књижевне компетенције, јер Лазин јунак чита текст једног књижевног дела не придајући прочитаном пренесени смисао.

Овде, међутим, уочавамо да се Јанково емоционално учешће у имагинативној судбини Гетеовог јунака претвара у један други тип идентификације: у онај који следи приказане страсти. По типологији Х. Р. Јауса, тако, Јанко из катарзичке прелази у *симпатеичку* идентификацију. Осећајући сажаљење и гануће, Лазин јунак доживљава илузију спремности на солидарно делање по Вертеровом узору. Али, у овом обрту видљива је клица *уобразиље* која спречава дословно остварење симпатетичке идентификације. Та клица је садржана у свести о *иријалном дејству* такве уобразиље и лажном представљању себе — *себи*, што је једна од одлика кич-човека. По среди је, дакле, био један инфантилан, нарцисоидан покушај *имиџирања* Вертерове судбине како би се сопствени празан живот уздигао до нивоа значаја Гетеовог јунака, а што је у складу са давнашњом потребом да се *сигнифици* из *дејинств* прида нова, *будаласта*¹⁸ вредност. У том смислу, не може се више говорити о „безрезервној идентификацији” већ о *уображеној* идентификацији.

Са аспекта покушаја *имиџирања* једне имагинативне судбине постаје разумљивије и мотивисаније понашање Лазиног јунака на крају приповетке. Иако је очито да Вертера напада један *игнорант* у *сиварима књижевним* (Д. Киш), који Лоту брка са Маргаретом а Алберта са „Винклером”, читава Јанкова уобразиља се руши. Јанко ће Младенов напад на Вертера прихватити без икаквог колебања јер безрезервна идентификација са Вертером никада и није била успостављена. Овако драстичне осцилације у односу према Вертеру биле су остварљиве једино посредством емоционално незрелог Јанковог профила, коме су *Страдања*... послужила као илузиона могућност за реституисање властите прошлости.

Лазина приповетка, може се на крају рећи, остварује неколике контакте са Гетеовим *Страдањем младог Вертера*. На првом месту, у питању је реминисценцијска фабуларна нит са акцентом на љубавном троуглу и адекватно прилагођеној подели улога. Али, уместо озбиљног лика, којег очекујемо као Вертеров одраз, током приповедања и, што је још битније, имплицитног читања, постепено се помаља Јанко у ироничном и комичном светлу, чиме Гетеов текст сме-

¹⁸ Можда делује исхитрено, али овај термин није произвољан. На самом крају Лазине приповетке читамо: „Али ипак сваке године (Јанко) учини по каку *будалаштину*” (курзив Б. Д.). (Лаза Лазаревић, наведено дело, стр. 137).

шта у оквир пародичне конотације. Постигнута је, међутим, идентична поента која је садржана у неопходности очувања владајућих друштвено-нормативних хијерархија. Грађанска воља за редом морала се потврдити, с тим да су расплети у оба дела расветљени у складу са поетичким постулатима тих времена.

У домену имплицитног читања самог *Сйрадања...*, видели смо да је ово дело превазишло рецептивне могућности и Јанка и Младена, разоткривајући ову двојицу као читалачки хендикепиране ликове. Оно што је посве сигурно, јесте да ни Јанко као имитатор, ни Младен као литерарни игнорант, нису дорасли Гетеовом делу. Читање, тако, није више неки необавезујући чин, већ оно носи са собом димензију *ризика*, будући да може да маркира читаочеву духовну и интелектуалну инфериорност.

Овакав облик разоткривања, првенствено Јанка, не би био могућ праћењем једино оних делова текста који његово уводно карактерисање дају кроз вид проживљавања литературе, тј. посредством његове улоге имплицитног читаоца. Лаза Лазаревић, наиме, карактерише Јанка и води наше читање и путем незаобилазних информација које припадају домену психолошке мотивације, тако особене реалистичком књижевном поступку, а што смо покушали да аргументовано нагласимо у другом делу нашег рада. Још једном се књижевно дело показало као феномен комплексне природе, који се не може исправно разумети без узимања у обзир свих релевантних текстовних „сигнала”. Интертекстуално проучавање *Верџера* јесте незаобилазно и несумњиво је донело вредне резулте у његовој анализи. Оно, међутим, не може претендовати ка искључивом поступку интерпретације, јер визија значења литерарног текста постаје сужена, чиме се шансе за проблематично тумачење пропорционално увећавају.